

Симои равшанфикрони миллӣ дар «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ

Нозим Нурзода, пажуҳишгар, АМИТ,

E-mail: farzod2009@mail.ru

Шарҳи мухтасар:

Дар мақола бар он таъкид мешавад, ки «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ (1948-1954) асари ҷамъбастии нависанда буда, таҷрибаи ҳафтодсолаи устодро дар бар гирифтааст. Доираи мутолиот, диду мушоҳидот ва донишу таҷрибот кифоят кард, ки устод Айнӣ дар таърихи адабу фарҳанги муосири тоҷикӣ дар қолаби ёддошт асаре камназир ба мерос гузорад (ҳарчанд он нотамо аст). Масъалаи ба риштаи тасвири бадеӣ баркашидани симо ва зиндагии равшанфикрони миллӣ, ки дар ташаккул ва рушди ҷомеаи давр ва ба озодию истиқлолият расидани мардуми амирсолорӣ саҳми арзанда гузоштаанд, барои устод Айнӣ масъалаи калидӣ будааст. Зеро ҳуди устод аз зумраи равшанфикрони раддаи аввали Бухоро буда, дар масири шинохти арзишҳои инсонӣ, дарки моҳияти оламу одам, баррасии масоили муҳим ва муҳими иҷтимоӣ, сиёсӣ, мафкуравӣ, адабӣ ва маданӣ ғомҳои устувор бардоштааст. Бар илова, устод Айнӣ аз овони кӯдакӣ дар масоили маърифатӣ, маданӣ, адабӣ ва динӣ ҳассос будааст ва бо маҳорати дақиқбинӣ ва малакаи пурсишгарӣ, ки аз падар ба ирс гирифтааст, ба мушкилоти гуногуни замон бархӯрд мекардааст. Воқеиятпарастӣ ва ростгӯӣ, ки ҷавҳари андешаи равшанфикриро ташкил медиҳанд, ба устод Айнӣ имкон доданд, ки воқеоту ҳавадисро дар қолаби насри ёддошти ҷаззобу муассир баён намояд. Бо таъкид ба тавсия ва насихати ҷиддӣ, ки падараш ба устод Айнӣ ҳанӯз дар айёми тифлӣ кардааст, «ҳар чизро, ки бинӣ, бо диққат зеҳн монда нигоҳ кун, ҳар гапро, ки шунавӣ, бо диққат гӯш андоз ва агар касе ба ту гӯяд, ё коре фармояд, фаҳмида бошӣ ҳам, дубора пурсида ва ёд гир. Ва эҳтиёт кун, ки гап аз ёдат набарояд. Аммо ҳеҷ гоҳ дурӯғ нагӯй, ки ҳам шарманда мешавӣ,

ҳам бадном”. Хулоса, устод Айнӣ рисолати ихтисосӣ, равшанфикрӣ ва инсонияшро, ки дар тасвири воқеияти давру замон зоҳир мегардид, ба таври аҳсан анҷом додааст.

Калидвожаҳо: Айнӣ, равшанфикр, рӯшангар, рӯшангариҳои миллий, танвири фикрӣ, мунавварфикрӣ, зиёигарӣ, Ёддоштҳо, рисолати нависандагӣ.

Мусалламан, рушди қавмиятҳо, миллиятҳо, халқиятҳо ва давлатҳо дар ҳама давру замон ба кайфияти қори фикрии табақаҳои равшангари ҷомеа бастагӣ дошта ва дорад. Аз ин ҷост, ки муҳаққиқон, қори фикриро, асосан дар ду тарз баррасӣ кардаанд: аввалан, бо роҳи истифода аз равишҳои равшаншиносӣ, улуми зистӣ, бавижа асабшиносӣ, ки ҳадафаш шинохти мушаххасоти мағзи инсон аст ва сониян, тавассути таваҷҷуҳ ба қорҳои фикрии афрод, қорқардҳо ва натиҷаҳои иҷтимоии онҳо (ниг.: Аҳмадӣ Бобак. Қори равшангарӣ. Техрон: Марказ, 1384. –С.7). Албатта, қори равшанфикрӣ қори на як ё ду нафар, балки қори муназзами табақоти гуногуни фикрӣ ва маданӣ аст. Танҳо дар натиҷаи муқолаҳои мутақобилан судманд ва орий аз ғараз ва табодули назари табақоти гуногуни иҷтимоӣ ва фарҳангӣ фазои бози равшанфикрӣ дар ҷомеа ба вуҷуд омада, роҳи наҷоти насли инсонӣ аз вартаи хурофоту таассуби саросарӣ дар сатҳҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ ва сиёсӣ иқтисодӣ тадриҷан ҳамвор мегардад. Ин аст, ки файласуфи машҳури асри бистум Мишел Фуко навиштааст: «Қори равшанфикрӣ қорест ҳамагонӣ, маҳсули хиради ҷамъӣ ва мантиқи муқола» (ниг.: Аҳмадӣ Бобак. Қори равшангарӣ. Техрон: Марказ, 1384. –С.11).

Вожаи «**равшанфикр**» дар шакли истилоҳ ва мафҳуми илмӣ фарҳангӣ аз фарҳанги урупоӣ ба муҳитҳои фарҳангӣ ва фазои сиёсӣ иҷтимоии ватанӣ ворид гардидааст. Нависандагони давраи маршрутаи Ирон ба ҷойи истилоҳи франсавӣ «**Siecle des lumieres**» ибораи «**асри мунавварфикрӣ**» -ро истифода мебарданд ва дар солҳои баъдӣ ба

ҷойи «мунавварфикр» вожаи «равшанфикр» мутадовил гардид ва натиҷатан, ба ҷойи истилоҳи франсавии «**Siecle des lumieres**» мафҳуми «**асри равшанфикрӣ**» мавриди истифода қарор гирифт. Агар сари вожаи «**равшанфикр**» аз лиҳози луғавӣ суҳбат кунем, ба ин натиҷа мерасем: «Навгаро, таҷаддудпараст, таҷаддудгаро. Он ки эътиқод ба ривочи ойину афкори нав дорад» (ниг.: Деҳхудо Алиакбар. Луғатнома. Ҷилди 8. Техрон, 1373. –С.10912). Гузашта аз ин, вожаи «равшанфикрӣ» муодили «**Enlightenment**» мебошад (ниг.: Мусоҳиб Ғуломхусайн. Доиратулмаорифи форсӣ. Ҷилди 1. Техрон, 1345. –С. 1128). Ба таври кулӣ, дар фарҳангномаҳо истилоҳи «равшанфикр» дар ду маъно шарҳ ёфтааст: аввал, касе, ки дорои бинише огоҳона, мантиқӣ, дур аз хурофа ва таассуб бошад ва дуюм, нафаре, ки муътақид ба нақш ва арзиши донишу фарҳанг дар пешрафти ҷомеа ва беҳрӯзии мардум бошад (ниг.: Афшор Ғуломхусайн Садри, Ҳакамӣ Насрин, Ҳакамӣ Насаран. Фарҳанги муосири форсӣ. Техрон, 1381. – С.683).

Хулласи калом, равшанфикр, қабл аз ҳама, шахси таҳсилкардае аст, ки бо ҳаёти фикрӣ сарукор дорад ва дар тағйироти фикрии ҷомеа, адолати иҷтимоӣ, наҷоти иҷтимоӣ аз мазлумот кӯшиш ба харҷ медиҳад (ниг.: Қайсарӣ Алӣ. Равшанфикрони Ирон дар қарни бистум. Тарҷумаи Муҳаммад Деҳқонӣ. –Техрон: Ҳермис, Маркази байналмилалии Гуфтугӯи тамаддунҳо, 1383. –С. 2-3). Аммо кори фикрӣ бо худии худ кори саҳлу осон ҳам нест. Бар ин маъно бузургтарин донишманди садаи бист Алберт Эйнштейн ишорати ҷиддӣ карда буд: «**Фикр кардан мушкилтарини корҳо низ ҳаст**» (ниг.: Ризоқули Алӣ. Ҷомеашиносии нухбакушӣ: таҳлили ҷомеашинохтии бархе аз решаҳои истибдод ва ақибмондагӣ дар Ирон. Техрон: Нашри Най, 1377. -С.24). Аз ин ҷост, ки равшанфикр бо фарогирии доираи донишҳои амиқ ва диду биниши воқеӣ бо масоил ва мушкилоти башарӣ бархӯрд мекунад ва сари вақт воқуниш нишон медиҳад. Аз ҷониби дигар, равшанфикр воқеиятҳои даври замонро бо дарки амиқи масъулият бозгӯ месозад ва ҷиҳати ислоҳи камбуду навоқиси иҷтимоӣ, фикрӣ, ахлоқӣ, сиёсӣ, динӣ ва фарҳангӣ, ки пеши

роҳи рушду тараққиро банд мекунанд, чиддӣ иқдом менамояд. Ба сухани дигар, равшанфикрон дар ҳар даври замоне дар раддаи пеши мубориза қарор дошта, бо ҷавҳари мушкилот, ки аз хурофоту таассуб реша мегиранд, дасту панча нарм кардаанд. Имрӯз низ, бо назардошти шароити нави таърихӣ, ташаннуҷи бозиҳои геополитикӣ ва тавсеа ёфтани ҷуғрофиёи манофеи сиёсӣ иқтисодии қудратҳои минтақавӣ ва ҷаҳонӣ мубориза ва муқовимати равшангарону равшанфикрон бо аҳли хурофоту таассуб, ки аз неруи қавии онон зиёд истифода ва сӯйистифода мешавад, ҳамчунон идома дорад ва феълан вусъат мегирад. Ба ҳар сурат, равшанфикрон барои бедории миллат ғам меҳӯранд ва ба қавли коршиносон, дар пайи анҷом додани ин амали сангинанд (ниг.:Ризоқулӣ Алӣ. Ҷомеашиносии нухбакушӣ: таҳлили ҷомеашинохтии бархе аз решаҳои истибдод ва ақибмондагӣ дар Ирон. Техрон: Нашри Най, 1377.-С.27).

Тибқи муқтазиёти мавзӯӣ, баҳсро дар доираи масъалаи симои равшанфикрони миллӣ дар китоби «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ мушаххас мекунем. Маълум аст, ки устод Айнӣ дар раъси равшанфикрону равшангарони муосири миллӣ қарор дорад. Муҳаққиқон бар ин назаранд, ки зиёиёну равшанфикрони Бухоро аз омӯзаҳои равшангарону маорифпарварони вақт, пеш аз ҳама, аз таълифоту фаъолиятҳои Сайид Ҷалолуддини Афғонӣ (1833-1897), Муҳаммад Абдӯҳи Мисрӣ (1849-1905), Исмоили Ғаспарӣ (1851-1914) ва амсоли онҳо самаранок истифода намуда, дар Мовароуннахр чунбиши тараққиҳоҳона ба вучуд оварданд (ниг.: Шакурӣ М. Равшангари бузург. -Душанбе: Адиб, 2006. -С. 25). Ба вучуд омадани фазо, пеш аз ҳама, ба фаъолияти густурдаи равшангарони миллӣ вобаста буд. Бо таваҷҷуҳ ба ин, фазо ва муҳити равшанфикрӣ дар Бухорои амирӣ, минҷумла корномаи насли калонсоли равшанфикрони миллӣ дар осори устод Айнӣ, махсусан «Ёддоштҳо» хеле хуб инъикос ёфтааст.

Бояд тазаққур дод, ки «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ (1948-1954) асари ҷамъбастии нависанда буда(ниг.: Асозода Х. Воқеият, сиёсат ва Айнӣ. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2010. -С.80), таҷрибаи ҳафтодсолаи устодро дар

бар гирифтааст. Ба ин масъала таваҷҷуҳ намуда, устод Айни навиштаанд: «Ин маълум аст, ки таҷрибаи ҳар кас, дар ҳар кор дар охирҳои кораш ба камол мерасад ва ин ҳам маълум аст, ки ҳеҷ кас охири умри худро ба тарзи қатъӣ наметонад. Аммо аз он ҷо, ки умрам аз ҳафтад гузашта, рӯз то рӯз сустии аъзоҳо зиёдтар гардида, қувваи кориам камтар шудан гирифт, ман тахмин кардам, ки вақти ба анҷом расонидани ин кор... расидааст» (ниг.: Айни С. Ёддоштҳо. –Қисмҳои 1-2. –Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1954. –С.5). Доираи мутолиот, диду мушоҳидот ва донишу таҷрибот кифоят кард, ки устод Айни дар таърихи адабу фарҳанги муосири тоҷикӣ дар қолаби ёддошт асаре камназир ба мерос гузорад (ҳарчанд он нотамо аст). «Ин аст, ки, -- менависад айнаишиноси маъруфи тоҷик М. Шакурӣ, -- дар «Ёддоштҳо» на танҳо таҷрибаи ёддоштнависи Айни, балки умуман, таҷрибаи роз ва пурҷӯшу хурӯши ин пири хирадманд, таҷрибаҳои адабии ин нависандаи номдор ҷамъбаст шудааст» (ниг.: Шукуров М. Хусусиятҳои ғоявию бадеии «Ёддоштҳо»-и устод С. Айни. –Душанбе: Дониш, 1966. –С.11).

Масъалаи ба риштаи тасвири бадеӣ баркашидани симо ва зиндагии равшанфикрони миллӣ, ки дар ташаккул ва рушди ҷомеаи давр ва ба озодию истиқлолият расидани мардуми амирсолорӣ саҳми арзанда гузоштаанд, барои устод Айни масъалаи калидӣ будааст. Зеро ҳуди устод аз зумраи равшанфикрони раддаи аввали Бухоро буда, дар масири шинохти арзишҳои инсонӣ, дарки моҳияти оламу одам, баррасии масоили муҳим ва мубрами иҷтимоӣ, сиёсӣ, мафкуравӣ, адабӣ ва маданӣ ғомҳои устувор бардоштааст. Бар илова, устод Айни аз овони кӯдакӣ дар масоили маърифатӣ, маданӣ, адабӣ ва динӣ ҳассос будааст ва бо маҳорати дақиқбинӣ ва малакаи пурсишгарӣ, ки аз падар ба ирс гирифтааст, ба мушкилоти гуногуни замон бархӯрд мекардааст. Воқеиятпарастӣ ва ростгӯӣ, ки ҷавҳари андешаи равшанфикриро ташкил медиҳанд, ба устод Айни имкон доданд, ки воқеоту ҳавадисро дар қолаби насри ёддошти ҷаззобу муассир баён намояд. Бо тақия ба тавсия ва насиҳати ҷиддӣ, ки падараш ба устод Айни ҳанӯз дар айёми тифлӣ кардааст, «ҳар чизро, ки бинӣ, бо диққат

зеҳн монда нигоҳ кун, ҳар гапро, ки шунавӣ, бо диққат гӯш андоз ва агар касе ба ту гӯяд, ё коре фармояд, фаҳмида бошӣ ҳам, дубора пурсида ва ёд гир. Ва эҳтиёт кун, ки гап аз ёдат набарояд. Аммо ҳеҷ гоҳ дурӯғ нагӯй, ки ҳам шарманда мешавӣ, ҳам бадном» (ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.98). Ин аст, ки нависанда рисолати ихтисосӣ, равшанфикрӣ ва инсонияшро, ки дар тасвири воқеияти давраи замон зоҳир мегардид, ба таври аҳсан анҷом додааст.

Албатта, устод Айнӣ дар тамоми осори худ ба қишри равшангар ва мунавварфикр тавачҷуҳ намудааст ва тасвири пора ва лаҳзоти зиндагии ибратомӯзи равшанфикрони миллӣ ҳамеша дар маркази диққати нависанда қарор доштааст. Дар қисми сеюми «Ёддоштҳо» ба таври ихтисосӣ ва мушаххас атрофи чехраҳои муҳими равшанфикрии миллӣ изҳори назар намудааст. Устод ошноии худро бо чехраҳои равшанфикрии рӯзгор ба маҳфили адабии хонаи Шарифҷон-маҳдум марбут доништааст. Устод аз соли таҳсили 1891-1892 (дар охири моҳи сентябр) ба хонаи Шарифҷон-маҳдум Садри Зиё (1866-1932), ки таҳти таъсири Аҳмади Дониш чанд асари насрӣ таълиф карда, дар якҷоягӣ «Наводири Зиёия» номида шудаанд, меояд ва аз ин ҷо бо аъзои маҳфили адабӣ ошно мегардад.

Боби «Шарифҷон-маҳдум ва ҳамсуҳбатони ӯ»-и китоби «Ёддоштҳо»-ро устод аз баёни хонаи Шарифҷон-маҳдум оғоз мекунад. Назар ба қавли устод, хонаи Шарифҷон-маҳдум ҳар ҳафта се шаби таътил – сешанбе, чоршанбе ва панҷшанбе, одатан ранги анҷумани шоирон, шеършиносон, латифагӯён ва ширинкоронро мегирифт. Зимнан, устод Айнӣ, ки бо Абдулвоҳид вазифаи пешхидматиро адо мекард, аз он суҳбатҳо озодона истифода мебурд (ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.271). Маҳфили адабии хонаи Шарифҷон-маҳдум барои устод Айнӣ манбаи ҷамъовариҳои иттилооти нофеи адабӣ, илмӣ, фарҳангӣ ва дар маҷмӯъ, маънавӣ мегардад ва радду бадалҳои чехраҳои саршиноси маҳфили мазкур, ки

аз элитаи фикрию адабию маданияи Бухоро махсуб меёфтанд, дар ташаккул ва рушди шахсияти адабӣ, илмӣ, сиёсӣ ва фарҳангии вай саҳми арзанда гузоштанд. Ба ин масъала таваҷҷуҳ намуда, устод Айни навиштааст: «Ман метавонам гуям, ки материалҳои ибтидоӣ, лекин муҳимми адабии худро аз он ҳавлӣ гирд овардам. Ман дар он ҳавлӣ бо **Мирзо Назруллои Лутфӣ, Абдулмачиди Зуфунун, Яҳёхоҷа, Сайидхоҷаи Гулшанӣ, Хомидбеки Хомид, Абдуллоҳхоҷаи Таҳсин, Мулло Бурҳони Муштоқӣ, Қорӣ Абдукарими Офарини Дӯзахӣ, Мирзо Азими Сомии Бӯстӣ, Мулло Раҳмати Сартарош, Азизхоҷаи Азиз** ва дигарон, ки аксари онҳо шоир ва шеършинос буданд, шинос ва ҳолдон шудам» (ниг.: Айни С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.271). Пас аз чанд радду бадали муқаддамотӣ устод Айни мураттабан, ба муаррифии чехраҳои равшангарии милли оғоз мекунад. Ногуфта намонад, ки қишри равшанфикрии миллии замон, ки ғолибан дар маҳфили илмӣ-адабии Шарифҷон-маҳдум инсиҷом ёфта буд, бо ин ё он восита ба исми падари маорифпарварии Бухоро - - Аҳмади Дониш пайвандӣ дошт. Ба ин маънӣ устод Муҳаммадҷон Шакурӣ хеле хуб ишора кардааст: «Таҳкурсии маънавии ҷустуҷӯҳои фикрии аҳли маҳфили адабии Садри Зиёро омӯзаҳои Аҳмади Дониш устувор карда буд. Аҳмади Дониш, ки сардафтар ва пешвои равшангарони тоҷик буд, дар маҳфили Шарифҷон-маҳдуми Садри Зиё ҳамеша ғоибона ҳузур дошт» (ниг.: Шакурӣ Муҳаммадҷони Бухорӣ. Равшангари бузург. –Душанбе: Адиб, 2006. -С.12).

Силсилаи равшанфикрӣро устод Айни аз муаррифии шахсияти **Абдулмачиди Зуфунун** шурӯъ карда, портрети илмӣю эҷодии ӯро хеле зебо ба риштаи тасвир баркашидааст: «Абдулмачиди Зуфунун дар нҷум (асрономия ва астрология) аз шогирдони Аҳмади Дониш буда, дар шеър, адабиёт ва дигар фанҳои мадрасагӣ моҳир буд. Аз ин рӯ, ӯро «зуфунун» мегуфтанд. Таҳти таъсири Аҳмади Дониш бисёр муллоҳо ва ҳокимонро бад медид ва агар шунавандаи маъқулно меёфт, кирдорҳои хашини онҳоро фош мекард. Дар назариёт ва амалиёти тиббӣ қадим пурра ворид буд. Ҳеҷ кас аз ғзаби ӯ ёрои бо ӯ

даргир шуданро надошт... Шарифчон-махдум мегуфт: «Девонагии Зуфунун сохта аст, вагарна худӣ ӯ донишманди бузурги ҳамафаҳм аст. Аммо ӯ барои аз тарафи амир бозхонд нашудан худро ба девонагӣ зада мегардад» (ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.272).

Ба дунболи Зуфунун устод Айнӣ ба тасвири ҳайсиёт ва ҳувиёти симои дигари равшангари миллий **Яҳёхоҷа**, ки дар ҷуръату ҷасорат дар замони тираву тори амирӣ ҳамто надошт, мепардозад. Воқеан, дар мавриди ин шахсияти ғавқулодаи равшангарии миллий устод Айнӣ муфасссалтар суҳбат мекунад. Мувофиқи тасвири Айнӣ, Яҳёхоҷа ба шакл ва хусусиятҳои дигар рӯидаи Абдулмаҷиди Зуфунун буд. Ӯ ҳам худро ба девонагӣ зада мегашт, аммо «**девозагии**» ӯ **ғайлона ва боғайратона буд**. Ӯ одамҳои ба ҳудаш номақбулро бо алфози қабех дашном медод. **Муллоҳои калони расмӣ ва дарбориёни калон, ҳар гоҳ, ки ӯро дар роҳ ва кӯчае бинанд, ба паскӯча даромада рафта, худро аз вай пинҳон мекарданд, то ки ҳақоратҳои ӯро нашнаванд** (ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.272).

Бо овардани лаҳзоти муҳим аз ғайлоияти ин равшанфикри миллий устод Айнӣ раванди тасвири шахсияти Яҳёхоҷаро таҳкиму тақвият мебахшад. Нависанда нақли лаҳзоти зиндагии қаҳрамонашро афзуда, менигорад, ки боре Яҳёхоҷа назди Қозикалон – қозӣ Бадриддин (яке аз қозӣёни ҷоҳил ва мутаассиби Бухоро) даромадааст. Қозӣ ӯро хушомадгӯён гуфтааст, ки дуо бидиҳад. Яҳёхоҷа гуфтааст: Илоҳӣ, Худоё, Худовандо, қозӣ Бадриддинро ба ҷойи худ Худо кунӣ! Худо шудан барои ту ғойданок аст, чаро ки хӯрдани ҳаққи یتимон, беваю занҳо, бесоҳибон осонтар аст. Гоҳе аз Худо ва аз рӯзи қиёмат метарсӣ, акнун ки Худо шавӣ, бепарво коратро идома медиҳӣ (ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.273).

Яҳёхоҷа рӯз дар миён ба хонаи Шарифчон-махдум сар мезад. Ӯ бо либоси муллоёни оддӣ, бо саллаи сафеди худ мегашт. Ба қишри

рӯҳониёни муҳофизакор, маккор, найрангбоз ва динбозу динсоз саҳт нафрат меварзид ва рисолати равшангариашро маҳз дар муборизаи беамон бо ин тоифаи муфтихӯр ва авомфиреб талаққӣ мекард. Устод Айни муҳтавои яке аз суҳбатҳои Яҳёхоҷаро ин тавр ба қалам додааст: **«Маро, ки тақдир дар дунё ба қатори ҳамин уламо дароварда бадном кард, бас аст; намехоҳам, ки дар рӯзи қиёмат ҳам дар қатори инҳо бошам... аз уламо дур будан барои ман ҷаннати маънавӣ аст»** (ниг.: Айни С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.274). Дар ин қисмат тундгӯии Яҳёхоҷа дар нисбати яке аз савдогарони сарватманди Бухоро Ҷӯрабек Арабов қобили мулоҳиза аст. Ӯ шахсият ва насабпарастии савдогар Арабовро, ки аз арабзодагони Бухоро буд, бо лаҳни тунд ба боди масҳара мекашад, ки аз ғурури миллӣ ва эҳсоси баланди ватандориаш дарак медиҳад. Ӯ Арабовро дар хонаи Шарифҷон-махдум дида, шадидуллаҳн ба ҳуҷум мегузарад: **«Хучаин, шумо бо арабзода буданатон фахр карда наметавонед. Зеро Ҳаҷҷочи золим, ки ба воситаи гумоштаи худ Қутайба ибни Муслим Мовароуннаҳри моро хун гирёнд, арабзода ва яке аз калонони арабҳо буд... Зеро аз кучо пайдо шудани он ҳама сарват ва дороиро ба назар гиред, ба ҷои фахр кардан шарм медоред»** (ниг.: Айни С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.275). Ба ин ҳама тундгӯиҳо Яҳёхоҷа басанда накарда, ба Арабов муроҷиат намуда, аз забони Бедил чунин мисоли муаассир мезанад:

Кисаи ҳеҷ кас надид пури,

То накард иртиқоби кисабурӣ.

Устод Айни дар фароварди тасвири ин шахсияти ҷасури таърихӣ таъкид кардааст, ки Яҳёхоҷа аз дӯстони наздики Аҳмади Дониш ва аз ҳамсуҳбатони доимии ӯ будааст. Дониш дар «Наводир-ул-вақоеъ» «Ҳочибобо» ном калонтарин ҳикояташро аз забони Яҳёхоҷа нақл кардааст. Ӯ маҳорати баланди шоирӣ дошта, бадеҳатан шеърӣ ҳаҷвӣ мегуфтааст (ниг.: Айни С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб.

–Душанбе: Сарредаксияи илмийи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.277).

Ҳамин тариқ, устод Айни дар ин бахш аз равшанфикрони миллии замон **Содиқхоҷаи Гулшанӣ, Ҳомидбеки Ҳомид, Абдуллоҳхоҷаи Таҳсин, Мирзо Азими Сомии Бӯстонӣ, Азизхоҷаи Азиз** ном мебарад ва сифату хислатҳои равшангарии эшонро арз медорад (ниг.: Айни С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмийи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.277-281). Баъдан устод Айни дар мавриди шахсиятҳои равшангари миллие суҳан ба миён меоварад, ки дар хонаи Шарифҷон-махдум роҷеъ ба кору пайкори гуманистонаи онон суҳбат мешудааст. Дар ин қатор устод Айни нахуст исми **Мирзо Ҳаити Саҳборо** меоварад, ки аз мансабдорони даврон буда, дар вазифаҳои миробӣ (мудири хоҷагии об) ва миршабӣ (сардори пулиси шаҳр) фаъолият карда, миёни мардуми Бухоро бо инсонияти баланд, шафқату меҳрубонӣ, инсофу масъулиятшиносӣ ва саховату адолат обрӯ ва нуфузи баланд касб карда будааст. Аммо ба амир ва доираҳои муфтихӯр ин хислатҳо мақбул набуд ва ӯро азл намуда, хонанишинаш карданд. Барои газетхонӣ ва интиқод аз золимони замон мавриди ҳашми доираҳои мансабдорони амирӣ қарор гирифта, саранҷом ба Қубодиён бадарға мегардад ва бар асари воқеаи Колесов соли 1918 он ҷо кушта мешавад (ниг.: Айни С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмийи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.282).

Аз газетхонии Саҳбо аморат ва мансабдорони амирӣ дар ҳарос буданд. Воқеан, газетхонӣ, қабл аз ҳама, ба масъулини консулхонаи русӣ маъқул набуд ва дастандаркорони вақти салтанатӣ ва идораи консулӣ аз он навъи иртиботи ҷамъӣ саҳт меҳаросиданд, чаро ки ин навъи маводи мутолиавӣ тафаккури хонандаро тағйир меод ва алорағми ҳаҳолату таассуб инсонро ба ҳолати муътадили равонӣ, маданӣ, маънавӣ ва ахлоқӣ оварда, рӯҳияи мубориза ва муқовиматро дар онон ташаккул ва тавсеа меод. Аз ҷониби дигар, мутолиаи матолиби ҷолиб саводи хонандаро боло бурда, ӯро пешқадам ва маорифпарвар мекард, ки ин мартаба ба омирону амалдорони замон,

аслан мақбул набуд. Ин буд, ки тамоми сохтори идорӣ ва амири ба муқобили газетахонӣ ва маърифатпазирӣ бархоста буд ва ҷиҳати коҳиш додан ва натиҷатан, аз байн бурдани раванди интишори ҷароид ва газетаҳо дар қаламрави аморат аз тамоми қувва ва имконот истифода бурд. Он замон газета минбари равшанфикрӣ ва газетахон равшангар маҳсуб меёфт ва матбуот омил ва фактори калидии маърифатнокии ҷамъӣ буд (мутаассифона, имрӯз газета, матбуот, расона ва дигар васоити иртибототи ҷамъӣ дар баробари қонун сохтани талаботи зеҳнӣ-маърифатӣ, ба минбари мағзшӯӣ ва хурофисозии ҷомеа табдил ёфтааст ва доираҳои махсус тариқи интишори матолиби иғвогарона дар расонаҳои дохилию хориҷӣ ба мардум ғӯиё иттилоот ва маърифати наву тоза манзур месозанд. Аммо, дар асл, ин навъи иттилоот ва маълумоти муғризона зеҳни насли наврасу ҷавонро, ки дар ҳоли шаклгирӣ аст, мағшуш месозад ва роҳи ифроту тафритгариро ҳамвор менамояд. Нигарониҳои мақомоти марбутаи давлатӣ маҳз дар ҳамин ҷараёни ҳадафмандонаи мағзшуии ҷавонон зоҳир мегардад, ки аз тариқи расонаҳои хабарӣ, пойгоҳҳои гуногуни иттилоотӣ, сомонаҳои хориҷӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ пайваста густариш меёбад).

Устод Айни баъди тасвири шахсияти Саҳбо дар бораи **Шамсиддин Шохин** (ниг.:Айни С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. - С.282-283) маълумоти мухтасар ироа менамояд ва ўро дар феҳристи равшанфикрони замон ҷой медиҳад (азбаски дар бораи Шохин маълумоти андак доштааст, роҷеъ ба паҳлуҳои шахсияти ў муфасссал таваққуф накардааст). Аммо дар мавриди пири равшанфикрони давр **Аҳмади Дониш** хеле муфасссал менависад.

Устод, воқеан, ба пири маорифпарварии Бухоро Аҳмади Дониш ихлоси фаровон дошт ва банд ба банд зиндагӣ ва ғаъолиятҳои иҷтимоӣ, илмӣ, фикрӣ, сиёсӣ ва маданияи ўро манзури хонанда сохтааст. Гап сари ин аст, ки Айни ва ҳамкорони ў дастпарвари мактаби равшангарии Аҳмади Дониш мебошанд ва нуфузи омӯзаҳои ў нахуст ба воситаи маҳфили адабии Шарифҷон-маҳдуми Садри Зиё

ва баъд бевосита аз осори Аҳмади Дониш гузашта, онҳоро бо роҳи маорифпарварӣ ва ислохталабӣ равон кардааст (ниг.: Шакурӣ Муҳаммадҷони Бухорой. Равшангари бузург. –Душанбе: Адиб, 2006. - С.13-14). Ба сухани дигар, таъсири мероси Дониш ба насли нави маорифпарварон Айнӣ, Мунзим, Ҳамдӣ, Ҳомидхоҷаи Меҳрӣ ва дигарон бузург аст (ниг.: Табаров Соҳиб. Мунзим. –Душанбе: «Ирфон», 1991. -С.24). Бар мабной ин, устод Айнӣ бештар ба тасвири образи Аҳмади Дониш аҳамият додааст (ниг.: Муллоев А. Шахсият ва чехраи хунарии рӯшанфикрон дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ. /Маҷмӯаи мақолот (Маводи ҷамъиши илмӣ байналмилалии «Устод Садриддин Айнӣ поягузори адабиёти реалистӣ мамолики халқҳои Осиёи Марказӣ» -- Душанбе, 16-17 апрели соли 2018). –Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2018. -С.69).

Роҷеъ ба Аҳмади Дониш устод Айнӣ дар «Ёддоштҳо» чанд бахш ихтисос дода, вобаста ба тақозои мавзӯ ҳомафарсоя намудааст. Дар бахши **«Аҳмад-махдуми Дониш (Аҳмади Калла)»** доир ба зиндагиномаи мухтасар ва эҳтироми хоссааш назди аъёну ашроф ва мардуми Бухоро (ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.283-288), дар қисмати **«Тарзи зиндагонии шабонарӯзӣ ва ҳафтагии Аҳмад-махдум»** дар боби речаи фаъолиятҳои илмӣ ва фикрии ӯ (ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.286), дар **«Оби ганда ба хандақ»** дар хусуси фазилятҳои хосси аллома (ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.287-289), дар **«Саёҳати солони Аҳмад-махдум»** оид ба сафар ва диду боздидҳои ӯ (ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.290-291) ва ниҳоят, дар бахши **«Шеърҳои ҳаҷвии Аҳмад-махдум»** дар мавриди маҳорати ҳаҷвнигорӣ, танзғӯӣ ва зарофатпешагии Дониш маълумоти ҷолиб манзур намудааст (ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як

китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.291-292). Дар баҳши **«Тарзи зиндагонии шабонарӯзӣ ва ҳафтагии Аҳмад-махдум»** устод Айни, бо таъба ба нақли Ҳомидбек, менависад, ки дар хонаи Аҳмад-махдум рӯзҳои таътил – чоршанбе, панҷшанбе ва ҷумъа дӯстон ҷамъ омада, ба базму рақс, тахтабозӣ (шохмотбозӣ), мушоира ва латифагӯӣ машғул мешуданд. Худи Дониш танҳоиро наметанасид ва бар ин ақида устувор буд, ки бо омадани дӯстон ва машғули кардан бо мутоибаву мушоира ва базму рақс тафаккур кушода мешавад (ниг.: Айни С. Ёддоштҳо (ҷаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.286).

Дар қисмати хотимаӣ (чорум)-и «Ёддоштҳо» устод Айни ин ҷеҳраи истисноӣи фарҳангу маорифи миллиро дунболоғирӣ мекунад ва дар ду боб – **«Ҳабари вафоти Аҳмади Дониш»** (ниг.: Айни С. Ёддоштҳо (ҷаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.543-547) ва **«Аввалин шиносоӣи ман ба калонтарин асари Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоеъ»** (ниг.: Айни С. Ёддоштҳо (ҷаҳор қисм). Иборат аз як китоб. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. - С.548-560) суханро дар мавриди шахсияти фикрӣ, иҷтимоӣ, илмӣ, маданӣ ва билохира равшангарии ӯ ҷамъбаст менамояд. Таассуроте, ки устод Айни аз мутолиаи пораҳо аз хотироти Аҳмади Дониш бардоштааст, ба рӯзҳои ахири зиндагии аллома баҳшида шудаанд, ки маҳсули беморӣ ва нотаваҷҷагии ҷисмонӣ будаанд. Дониш шахсияти ҷуръатманди милли будааст ва ҷасорати ӯ, пеш аз ҳама, ба сатҳи донишу билиши илмӣ, сиёсӣ, ахлоқӣ ва маданияш бастагӣ доштааст. Айни бардоштҳои ахири Аҳмади Донишро, ки дар дафтари хотироташ сабт гардида, баёнгарии ҷасорати баланди фикрӣ ва асолати равшангарияш мебошанд, ин тавр ба қалам додааст: «Ман аз бозе, ки худро медонам, худро озод нигоҳ доштам, ҳеҷ гоҳ ва дар ҳеҷ маврид асоратро ба гардан нагирифтаам. Дар вақтҳои ки ман дар дарбор мансуб будам, низ озодиамро аз даст наводам ва асоратро ба гардан нагирифтаам. Мақтуб ва аризаҳоям ба подшоҳ ҳам аз ҳар гуна алқоб,

тамаллуқ ва хушомад холи буд» (ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.546).

Дар баҳши «**Аввалин шиносоии ман ба калонтарин асари Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоеъ»** устод Айнӣ тағйири авзои фикриашро, ки бар асари мутолиаи асари машҳури Дониш «Наводир-ул-вақоеъ» муяссар шуда, боиси ба марҳилаи аввали инқилоби фикрӣ расидани нависандаи «Ёддоштҳо» гардида буд, бо таассуроти амиқ рӯйи сафҳа рехтааст: «Доираи назар ва мутолиаи ман он вақтҳо бисёр танг буд. Бисёр ҷоҳои «Наводир-ул-вақоеъ»-ро, ки ба нучум, ба фалсафа ва тасаввуф оид буданд, намефаҳмидам, аммо он ҷоҳое, ки мефаҳмидам, ба ман таъсири амиқе мекарданд... Аммо вақте ки ман он **аҳволи фалокатиштимолро** дар мундариҷоти «Наводир-ул-вақоеъ» бо тасвири реалӣ – бо тасвире, ки худ дар зиндагӣ дида будам, дидам, ба ман ҳолати дигар рӯй дод. Ман дар дили худ гуфтам: «Ин аҳволро ислоҳ кардан лозим аст, модом ки ман ислоҳ карда наметавонам, аз вай нафрат кардан зарур аст» (**инқилоби фикрӣ кам ҳам бошад, дар ман ана дар ҳамон вақт рӯй дод**) -- ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.548). Нуктаи муҳиме, ки устод Айнӣ дар фаъолияти равшанфикрии Дониш дарёфтааст ва махсусан, пас аз мутолиаи китоби «Наводир-ул-вақоеъ»-и ӯ хулоса намудааст, «**назари хурдабини муаллиф аст**» (ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.558). Назари хурдабини Дониш маънии бозгӯ кардани мушкilot ва навоқиси замонро далолат мекунад, ки тавассути он метавон роҳҳои оптималии бурунрафт аз «**аҳволи фалокатиштимол**»-ро пайдо кард. Зимнан, танҳо аз тариқи бархӯрди дақиқ ва мушикофона бо масоил ва мушкilotи даври замон метавон дардҳои ахлоқӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фикрӣ ва билохира маданияи ҷомеаро дуруст ташхис дод ва дар ин замина роҳҳалҳо пешниҳод намуд. Аз ин ҷост, ки Дониш бо микроскоп-заррабини тафаккур камбуду навоқиси замонро

мушоҳида кард ва бар мабнои ақлу хирад мушкилоти даврро тафсиру тавзеҳи ихтисосӣ ва фаннӣ дод. Ин аст нигоҳи хурдабини пири маорифпарварони Бухоро. Ҳамчунин маҳз баъди мутолиаи «Наводир-ул-вақоеъ» устод Айни ҳадафи насрнавис шуданро дунбол ва монанди Дониш баён кардани ҳаводисро бо забони сода орзу мекунад (ниг.: Айни С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.560).

Бад-ин минвол устод Айни дар қисмати сеюми «Ёддоштҳо» (ниг.: Айни С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.270-292) дар бораи ҳайати равшанфикрони миллии замон маълумоти дақиқ пешниҳод менамояд. Ин маънои онро надорад, ки устод дар қисматҳои дигари китоби худ оид ба масири равшанфикрӣ иттилоъ намедихад, вале дар ин қисмат ӯ ба таври ихтисосӣ чараёни равшанфикрии миллиро дар симои Аҳмади Дониш, Шарифҷон-махдум Садри Зиё, Абдулмачиди Зуфунун, Яҳёхоҷа, Содикхоҷаи Гулшанӣ, Ҳомидбеки Ҳомид, Абдуллоҳхоҷаи Таҳсин, Мирзо Азими Сомии Бӯстонӣ, Азизхоҷаи Азиз, Мирзо Ҳаити Саҳбо, Шамсиддини Шохин баррасӣ мекунад. Иттифоқан, овардани мисолу ҳикоят аз рӯзгори ин хайли озодандешону равшангарони миллий вазъи равшангарии миллиро дар Бухорои амирӣ бозгӯ мекунад.

Устод Айни бо овардани исми равшангару равшанфикри миллий **Мулло Амон** силсилаи равшанфикриро дар «Ёддоштҳо» як навъ чамъбаст мекунад. Мулло Амон дар замони тираву тори амирӣ бо донишу биниш, маърифату фазилат беибо ва часуруна алайҳи нодонию ҳаҳолат, таассубу хурофот, беадолатию истибдоди рӯҳониён, ҳокимону амалдорон муқовимату мубориза кардааст. Дар боби «**Набераи Файзӣ-авлиё**» (қисми чорум) устод Айни дар мавриди ин марди часур бо иштиёқи тамои суҳбат намудааст (ниг.:Айни С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.491-498). Дар тавсифи Мулло Амон устод навиштааст: «Марди солии буд, аммо аз баъзе ҳаракатҳо, суҳан ва гуфтораш ӯро «демона» мегуфтанд. Лекин, ба

фаҳми ман, девонагии ӯ ҳам монанди девонагии Яҳёхоҷа ва Абдулмаҷиди Зуфунун буд. Одами матин, солимақд, пурдон ва одамшинос гуфтанаш мумкин буд. Ӯ аз Яҳёхоҷа ва Зуфунун фарқ ҳам дошт... Аз илмҳои мадраса бештарин ба мантиқ ва ҳикмат машғули мекард, илмҳои диниро – Қуръон, ҳадис ва фикҳро «инҳо илм нестанд, инҳоро ҳар кас метавонад омӯзад, чунки ҳамагӣ дар китоб навишта шудааст. **Илм он аст, ки ақл дар вай кор кунад ва майдони фикррасонӣ кушода бошад.** Дар илмҳои динӣ бошад, дар чор тарафат деворҳои баланд ва саҳт кашида мондаанд. Агар аз он деворҳо берун баромадан хоҳӣ, туро ин бетамизон дарҳол «кофир» мегӯянд» (ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.491-492).

Устод Айнӣ аз ошноии Мулло Амон бо Аҳмади Дониш суҳан дар миён меоварад ва аз забони Мулло Амон нақл мекунад, ки Донишро мешинохтааст, аз навиштаҳояш бохабар будааст, аммо мепиндоштааст, ки аз ин навиштаҳо фоида нест, зеро ки чопхонае вучуд надорад, ки навиштаҳои ӯ ба таъриф расанд ва мардум аз онҳо бохабар шаванд. Мулло Амон боре дар маҳфиле, ки ҳамсолони Айнӣ ташкил дода буданд, мегӯяд: **«Чизе, ки маро ба ояндаи хубе умедвор мекунад, дигаргуншавии олам аст, ки ман инро дар китобҳои ҳикмат хонда бовар кардам, дар қатори ин дигаргуншавӣҳо аҷаб нест, ки тартиби мамлакати мо ҳам, ки айни бетартибист, дигаргун шуда, чопхонаҳо кушода шаванд ва мумкин аст, ки баъзе навиштаҳои Аҳмад-махдум саломат монда, чоп шуда, дастраси омма гардад ё дар китобхонаҳо гузошта шаванд, ки одамон хонда баҳра баранд»** (ниг.:Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.494). Пайвастан бо маҳофили илмию адабии насли ҷавон, ки аз равшанфикрону озодандешон таркиб ёфтааст, ба ин шахсияти равшанбин ва ватанпараст ҷони тоза ато кардааст. Ин аст, ки дар хитоб ба аҳли маҳфил гуфтааст: «Ман ба назди шумо барои он меоям, ки шумоёро бештарин ҷавонони

ҳозираи Бухоро дониستم, бо вучуди суҳбатҳои барои ман дилгиркунанда будан поямро аз ин ҷо намеканам. **Ман ки фарзандони ватани худро дӯст медорам, беҳтарини онҳоро сахттар дӯст медорам».**

Нишонаи фалсафӣ ва равшангарию Мулло Амон -- мунтақид ва интиқодпазир будан -- ўро дар байни аҳли эҷод ва қишри озодандеши Бухоро ҷойгоҳ ва мақоми махсус баҳшида буд. Тибқи навиштаи Айнӣ, Мулло Амон назди Мулло Ҳомиди Араб, ки худро ҳаким ва файласуф меномид, илми мантиқро омӯхтааст ва ҳатто ба устодаш аз назари шакку тардид нигариста, ўро интиқод кардааст. Бар хилофи муллоёни замон, -меғӯяд ў, - устодаш ақаллан худро ҳакиму файласуф унвон мекунад, ҳарчанд ки аз улуми фалсафӣ ҷиддӣ бархӯрдор нест. Худ гуфтааст, ки дарунтари китобҳои ҳакимон, аз ҷумла Ибни Синоро сайр кардааст. Муҳим ин аст, ки Мулло Амон ба ҳама чиз аз назари интиқоди мунсифона ва илмӣ бархӯрд намуда, ҳатто фаъолияти худро аз назари интиқодӣ баррасӣ кардааст (ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.492). Эҳсоси кандуков, пурсишгарӣ, ковишмандӣ ва пажӯҳишгариаш ба дараҷае будааст, ки меғӯяд: «Дар Бухоро на китобҳои Бӯалиро ёфтам ва на он китобҳоеро, ки дар бораи Бӯалӣ Сино батафсил нақл кардаанд. Маҷбур шудам он китобҳоро хонам, ки дар онҳо дар бораи суҳанҳо ва нақли қавли ў суҳан рафтааст» (ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.492). Сипас идома медиҳад: «Ин китобҳо ҳамон китобҳоеанд, ки дар дарсхонаҳои Бухоро якҷанд сатр аз аввали онҳо, яъне хутба ва дебочаи онҳоро мехонданд. Ман бошам, дарунтари онҳоро сайр кардам. Дар натиҷа на олими динӣ шудам, на ҳакиму файласуф шудам, балки дар дунё як «бекорхӯча» шуда мондам, ки маро «овораи ду дунё» гуфтан мумкин аст» (ниг.: Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. –Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. -С.493).

Мунтаҳо, Мулло Амон чехраи файласуф ва равшангари миллие буд, ки бо интиқоди сиёсӣ, иҷтимоӣ, динӣ, фарҳангӣ ба мубориза бархост ва тамоми афкори пешқадами сиёсӣ, иҷтимоӣ, маданӣ, фикрӣ, илмӣ, динӣ ва суннати замони худро бо тарозуи интиқод ва шакку тардид баркашид, ки ин корнома дар он замон андак набуд. Бо боди интиқоди шадид кашидани суннату одоби кӯхнаю фарсуда ва аз ғалбери интиқод гузаронидани мушкилоти давр шахсияти Мулло Амонро миёни аҳли зиё ва ҳавзаи равшангарии Бухоро соҳиббаҳтиром карда буд.

Устод Айни бо аксари шахсиятҳои равшангари миллие, ки дар китоби «Ёддоштҳо» овардааст, ошно будааст ва доир ба аҳволу афкори нафароне, ки наменинохтааст, иттилооти кофӣ гирдоварӣ намудааст. Аз ин лиҳоз, маълумотеро, ки устод дар ин маврид ироа доштааст, метавон ба сифати факти таърихӣ ва ҳуҷҷату истидлоли илмию ихтисосӣ истифода бурд. Аз тарафи дигар, тавассути ин китоби ҷамъбасти (манзур «Ёддоштҳо» аст) вазъи равшанфикрии миллий дар минтақа ошкор мегардад ва муҳаққиқону пажӯҳишгарон ба далоили «Ёддоштҳо» така намуда, дар самти бозкушоии асрори равшанфикрӣ ва равшангарии миллию минтақавӣ пешрафтҳои ҷиддӣ карда метавонанд. Дар ин амр «Ёддоштҳо» ба унвони мадраки зарурӣ ва боэътимод ба кулли пажӯҳишгарон ва ихлосмандони ҳавзаи фарҳангӣ ва тамаддунии миллию минтақавӣ асрҳо хидмат хоҳад кард. Ба қавли адабиётшиноси фақиди тоҷик устод Муҳаммадҷон Шакурӣ: «Китоби «Ёддоштҳо» авҷи реализми Айнист, ки ҳар чиро ки миллат дар як давраи муҳимми таърих дошт, мукаммалан фаро гирифт, онро бо диди ибратомӯзи таърихӣ амиқан санҷид ва худогоҳии миллиро як дараҷа боло бурд, то ки раҳнамои фардои таърихӣ бошад» (ниг.: Шакурӣ Муҳаммадҷони Бухорӣ. Равшангари бузург. –Душанбе: Адиб, 2006. -С.86).